

Türk Hitâbet Tarihine Genel Bir Bakış

Prof. Dr. Mustafa UZUN*

Abstract

Elocution, or oratory, is a style of speech which has a history as old as the beginning of humanity. It is an art of delivering speech intended for the crowds in order to inform, electrify, and sometimes activate them. There are various kinds of elocutions that may be classified into such groups as religious, military, political, scientific, and ceremonial.

When compared to other nations and civilizations the Turkish style of elocution, in historical terms, seems to have been inadequate except for the religious and military ones. However, it may historically be categorized under three stages. The first stage covers the time of Turkish settlement in Central Asia up until the XIIIth century when not much information was made available in written form. The second stage covers the time when the Turks established such states or civilizations in a wide range geography as Gaznales, Harezmies, Mamluques, and Akkoyunles. Though not enough, we have some information about this period covering the ages between XII-XV. The third and the final stage covers the times of the Anatolian Saljuques and the Ottomans about which we have relatively more information since the XIIth century till our time.

The present paper mainly focuses on the first and the final stages reviewing and providing information about various genres of Turkish elocution.

I. Genel Olarak Hitâbet

Bilindiği gibi hitâbet, insanlığın en eski devirlerinden beri varlığını ve önemini sürdüren “güzel söz söyleme” yahut “güzel konuşma” sanatıdır. Bir topluluk karşısında bilgi vermek, öğütte bulunmak, onları bir fikre inandırmak, bir konuda iknâ etmek, bazan heyecanlandırıp duygulandırmak, bazan da harekete geçmelerini sağlamak gibi maksatlarla yapılan bu sanatkârâne (beliğ, veciz), heyecanlı ve tesirli (müessir) konuşmalar, her zaman kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmasa da, muhtevalarına göre, başlıcaları dînî, askerî, siyâsî, hukûkî, ilmî (akademik), resmî veya husûsî törenlerde yapılanlar olmak üzere guruplara ayrılarak ele alınmıştır.

Türkçe’de genellikle bu işi yapanlara hatip/konuşmacı, söylenen söze, hitâbe/konuşma,¹ konuşmanın yapıldığı topluluğa muhatap/dinleyici denilmiştir.

Hatibin şahsen, sahne imkânı dışında bir sahne sanatkârının pek çok vasfına sahip olması, ses, diksiyon, jest, mimik, konuşma mekânı, kıyafet ve konuşmasını destekleyecek bazı aksesuarlar gibi tiyatroya ait unsurları da mümkün olduğunca

* MÜ İlahiyat Fakültesi Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Bu mânada nutuk, söylev ve demeç kelimeleri de kullanılmıştır.

ve abartmadan, en iyi şekilde kullanabilmesi önemli görülmüştür. Bu bakımdan konuşmacı, sesine istenen tonu, gerekli âhengi, derinlik ve genişliği verebilmeli, fikirlerini bütün incelikleriyle aktarmaya yarayacak vurgu ve tonlamayı yapabilmeli, doğru telaffuz ve yanlışsız ifade kabiliyetine sahip olmalıdır.

Bunun yanında sağlam bilgili, geniş kültürlü olması, konuştuğu dile bütün incelikleri ve edebiyatıyla vâkıf bulunması, gerekmedikçe bir metni seslendirmek yerine irticâlen konuşması, doyurucu bir muhtevayı planlı, ölçülü ve edebî bir tarzda ortaya koyması icab eder. Kısa cümlelerle açık, sade ve kolay anlaşılır, mantıklı, tesirli bir anlatıma sahip olması hatibin en önemli üslup özelliklerindedir.

Ayrıca hatip, dinleyicileri ile doğrudan ve ölçülü bir yakınlık kurabilecek kadar insanı tanıyan, fert ve kitle psikolojisini, sosyolojiyi bilen; muhataplarıyla ruhî ve kültürel bir yakınlık kurabilecek, dinleyicileri bir kumandan gibi sevk ve idare edebilecek vasıflara sahip bulunmasının yanı sıra, beşerî ilimlerden de haberdar olmak zorundadır.²

İnsanlık tarihi kadar eski olan hitâbet alanında, bu vasıflara sahip pek çok hatip tarih boyunca çeşitli millet ve medeniyetlerin ortaya çıkmasında, gelişmesinde, varlığını sürdürmesinde önemli hizmetlerde bulunmuş birer kahraman hüviyetini taşımışlardır. Hatta bu sebeple büyük hatiplerin daha çok, cemiyetin buhranlı zamanlarında, sıkıntılı devirlerinde ortaya çıktığı³ görülmüştür.

II. Türklerde Hitâbet

Türklerde hitâbet, diğer millet ve medeniyetler ile mukayese edildiğinde bir edebî tür olarak dînî ve askerî çeşitlerinin dışında oldukça yetersiz mahiyette ve geç gelişme göstermiş bir saha olarak zikredilmektedir.⁴ Genellikle Tanzimat'tan sonra önem kazandığı kabul edilen Türk hitâbetinde bu gecikmenin sebeplerini, bu konuda yazılmış ilk kitabın müellifi olarak kabul edilen Mithat Cemal, "konuşma hürriyetinin olmamasına, genel olarak yetişme ve eğitim tarzına, meşveret ve meşrutiyetin bulunmamasına" bağlar. Ancak bu görüşler, meselenin bazı yönlerini izah etse de yeterli değildir. Naklettiği tarihî örnekler de, yazarın bu konuda gerektiği kadar bilgi sahibi olmamasından ve örnek olarak batı hitâbet tarihiyle mukayese yapmasından, onun ölçülerini kullanmasından, bilhassa hitâbetle demokrasi ve parlamentonun alâkasını ön plana almasından kaynaklanmış görünmektedir. Bu yanlış kanaatin izahı sadedinde ileri sürülen "Türklerin konuşmaktan çok, iş yapmayı sevdikleri"⁵ şeklindeki görüşün de haklı yanları

² Bu konularda daha geniş bilgi için bk.: M. Kaya, "Hitâbet", TDV *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, 156-158.; "Hitâbet", *Türk Ansiklopedisi (TA)*, XIX, 301-302..

³ "Hitâbet", *TA*, XIX, 302.

⁴ Mithat Cemal [Kuntay], *Hitâbet Dersleri*, İstanbul 1330, s. 360.

⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1969, I, 123.

bulunmaktadır. Bununla birlikte, mevcut durumu, Türk toplumunda, genellikle kültür ve medeniyetimizin şifâhî olarak vasıflandırılmasına varacak derecede, sözü yazıya geçirme alışkanlığının gelişmemiş veya buna gerek duyulmamış olmasına bağlamak daha uygundur. Bu sebeple Türk hitâbeti konusundaki bu eksik ve hatalı kanaat, yeterli bilgilerin günümüze intikal etmemiş olmasının yanında, konuyla ilgilenen az sayıdaki araştırmacının mevcut bilgilere eğilemesinden veya bunlara ulaşamamasından da kaynaklanmış görünmektedir. Nitekim Nihad Sâmi Banarlı "Ortaasya Türk târihinin, çağlar boyu, bir iç ve dış savaşlar târihi olması dolayısıyla, orduları peşinden sürükleyecek; onları zafere ve ölüm tehlikesine koşturacak tılsımlı sözler söyleyecek kudrette hatipler ve bu kudrette ordu kumandanları yetiştirmesi çok tabiidir. Bu bakımdan Türk edebiyâtı nevîleri arasında hitâbet edebiyâtının mühim yer tuttuğu söylenebilir" diyerek konunun köklerine işaret etmiştir.⁶

III. Türk Hitâbetinin Devreleri

Bugünkü bilgilere göre Türk hitâbetini kesin çizgilerle olmasa bile, başlıca üç devrede ele almak mümkün görünmektedir: Birincisi doğup geliştiği, fakat ilgili bilgi ve metinlerin yeterince yazılı kaynaklara intikal etmediği ilk devredir. XIII. asra kadar süren bu devrenin ağırlıklı coğrafyası sebebiyle buna Orta Asya'daki ilk devre de denebilir.

İkinci devre Türkler'in eski dünyanın belli başlı bölgelerinde, Gazneliler, Harzemşahlar, Memlükler, Akkoyunlular gibi, kurucularına nisbetle adlandırılan ve çoğu orta büyüklükte devlet ve medeniyetler devresini içine alan dönemdir. Hindistan'dan Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış bu devre hakkındaki bilgilerin henüz çok yeterli düzeye ulaştığını söylemek mümkün değildir. Hitâbet konusunda ise hemen hiçbir şeyin bilinmediği bu devir XII-XV. asırdaki geniş Türk dünyasını kapsamaktadır.

Üçüncü devre ise Türk tarihindeki en büyük, en uzun ve en muhteşem medeniyet dönemine damgasını vurmuş olması hasebiyle ayrıca ele alınması gereken, diğer devrelere nazaran daha iyi bilinen ve takip edilebilen, XII. yüzyıldan günümüze uzanan Selçuklu ve Osmanlı devletleri devresidir. Bu makalede ancak ilk ve son devreler ana hatlarıyla gözden geçirilerek, Türk hitabeti konusunda bir fikir verilmeye çalışılacaktır.

A) Türk Hitâbetinin İlk Devresi

Türk hitâbeti hakkında en eski ip uçlarını Türk destanlarında bulmak mümkündür. Bunlar arasında en dikkate değer olan örnek, Oğuz Kağan Destanı'nda, Kağan'ın ikinci eşinden doğan çocukları şerefine toy (ziyafet) düzenlediğinde, beylere ve halka karşı verdiği "buyruk", yaptığı konuşmadır:

⁶ Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Târîhi (RTET)*, İstanbul 1971, I, 71.

-Ben sizlere oldum kağan
 Alalım yay ile kalkan
 Nişan olsun bize buyan (uğur)
 Bozkurt olsun bize uran (savaş nârası)
 Demir kargı olsun orman
 Av yerinde yürüsün kulan
 Daha deniz daha müren (nehir)
 Güneş bayrak, gök kurukan (çadır)"⁷

Bütünyle mensur olan destan metni içindeki bu tek manzum ifadede mevcut hitâbet üslubu⁸, bu Türk kağanının halkına ve ordusuna gösterdiği -asırlar sonra Selçuklu ve Osmanlı coğrafyasıyla ulaşılan- büyük hedefi ifade için söylenmiş en veciz sözler olarak her yönüyle Türk hitâbet tarihinin en başında yer almaya lâyık özelliklere sahiptir. Vefat edeceğini öğrendiği zaman, Oğuz Kağan'ın topladığı kurultayda oğullarına yurdunu paylaştığı sırada yaptığı -ancak eldeki tek yazması burada sona erdiği için- günümüze eksik olarak ulaşmış ikinci konuşması da önemli bir belgedir:

"Ey oğullarım, ben çok aştım! Çok vuruşmalar gördüm, çok kargı ve çok ok attım! Düşmanları ağılattım; dostlarımı güldürdüm. Ben Gök Tanrı'ya borcumu ödedim. Şimdi yurdumu size veriyorum!"⁹

Destanda sultanın veziri olarak zikredilen Uluğ Türk ise daha sonra, Orhun Âbideleri'nde karşımıza çıkacak olan hatip vezir Bilge Tonyukuk'u müjdelere gibidir. Bu Türk kocasının, kağan huzurunda nasıl söz söylemek gerektiğini bilerek ona öğüt verşi, iknâ ederek sözünü dinletişsi asil, anlayışlı ve tecrübeli bir devlet adamı olmasının yanı sıra, kuvvetli bir hatip oluşu dikkatten kaçmamaktadır. Onun anlaşıldığı kadarıyla tamamı nakledilmeyen şu cümleleri hatipliği konusunda bir fikir vermeye yeterlidir:

"Ey Kağanım, senin ömrün hoş olsun! Ey Kağanım senin hayatın hoş olsun! Gök Tanrı düşümde verdiğini hakikate çıkarsın! Tanrı bütün dünyayı senin uruğuna bağışlasın!"¹⁰

Türk hitâbet tarihinin elimize ulaşan en eski yazılı metinlerini VIII. yüzyıldan başlatmak mümkündür. Nitekim Hükümdar Bilge Kağan'ın, kardeşi Kül Tigin'in, vezir Tonyukuk'un Orhun Âbideleri'nde kayıtlı sözleri kudretli bir hitâbet dilini¹¹ göstermektedir. Bu âbidelerdeki Türkçe hakkında: "Türk hitâbet sanatının erişilmez şaheseri, hükümdârâne edâ ve ihtişamlı hitâbet tarzı, yalın ve

⁷ Muharrem Ergin, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1970, s. 5.

⁸ N. Sami Banarlı, *RTET*, I, 22.

⁹ Muharrem Ergin, *Oğuz Kağan Destanı*, s. 14.

¹⁰ Muharrem Ergin, *a.g.e.*, s. 12-13.

¹¹ Banarlı, *RTET*, I, 61.

keskin uslûbun şaşırtıcı numûnesi"¹² şeklindeki değerlendirmeler de köklü bir geçmişe sahip Türk hitâbetini bütür yönleriyle günümüze aksettiren metinlerle karşı karşıya olduğumuz gerçeğini kabul etmemizi sağlayacak özelliktedir. Bu sebeple, kardeşi adına onun ismini taşıyan bir abide diktiren ve buradaki hitâbe metnini hazırlattıran Bilge Kağan ile kardeşi Kül Tigin, hitâbet tarihimizin belgelendirilebilen ilk hatipleri sayılabilir. Bu iki âbidedeki metinleri, bizzat kağanlar tarafından söylenmiş nutukların tesiriyle kaleme almış, hattâ yer yer onların cümlelerini kullanmış olması muhtemel yeğen Yollug Tigin'in ifadeleri, Türklerdeki hitâbet an'anesinin yazıya aksetmiş pek canlı örnekleri sayılmalıdır.¹³ Bu durumda Yollug Tigin'in ismini de ilk Türk hatipleri arasına kaydetmek gerekecektir.

Kendi adını taşıyan yazıtı diktiren tecrübeli devlet adamı, vezir ve başkumandan Tonyukuk ise burada nakledilen sözleriyle, bilinen en eski Türk hatiplerinin üçüncüsü olarak zikredilebilecek bir bilge hatiptir.¹⁴

Bu yazıtlarda sık sık tekrarlanan "*Tanrı gibi gökte oturmuş Türk Bilge Kağan'ı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamıyla işit! Bilhassa küçük kardeşim, yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki Sadıt beyleri, kuzeydeki Tarkak, Buyruk beyleri! Otuz Tatar, Dokuz Oğuz beyleri, millet! Bu sözümü işit, adamakıllı dinle*", "*Türk beyleri milleti bunu işitin!*", "*Türk Oğuz beyleri, milleti işit! Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti! İlini, töreni kim bozabilecekti?*" gibi asırların ötesinden bu günü kuşatan etkileyici hitap cümleleri¹⁵ bu konuşmaların bir hitâbette aranan müessir uslûpta ne kadar başarılı olduğuna dair yeterli ipuçlarını vermektedir.

Türk hitâbet tarihinin bu ilk örneklerinden sonraki üç-dört asırlık dönemle ilgili elimizde hemen hemen hiç bilgi yoktur. XI. yüzyıla ait *Kutadgu Bilig*'de "söz ve sözün gücü, özellikleri, söyleneceği zaman, fayda ve zararları" hakkında dikkat çekici bölümler¹⁶ (VII. bâb, 162-190. beyitler; XIX. bâb, 955-1028. beyitler) yer almakla birlikte buradan Türk hitâbeti adına bir hükme varmak mümkün değildir. XII. yüzyılda yazılmış bir vaaz ve nasihat kitabı olmasına rağmen *Atabetül-hakayık* da bu konuda bilgi vermemektedir. Bununla beraber eserin toplumdaki irşad ihtiyacını karşılamak üzere kaleme alınmış olması ve özellikle hadislerin tercümesi yoluyla vâizlere malzeme teşkil edecek dîni ve ahlâkî bilgile-

¹² Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, İstanbul 1970, I, III.

¹³ N. Sami Banarlı, *RTET*, I, 71.

¹⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. V.

¹⁵ Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 1, 3, 22, 33.

¹⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig I Metin*, (nşr. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1979, s. 33-35, 112-121; çevirisi için bk. Arat, *a.g.e.*, Ankara 1985, s. 23-25, 80-86.

ri ihtiva etmesi, o dönemde Türkler arasında hatırı sayılır bir vâiz topluluğunun mevcudiyetini düşündürmektedir ki bunu da doğrudan Türk dînî hitâbetini alâkadar eden önemli bir durum olarak kabul etmek mümkündür. Çünkü yeni müslüman olmuş Türk topluluklarının İslâm dinini tanımak ve İslâm ahlâkını öğrenmek hususundaki şiddetli ihtiyaçları, ancak böyle bir vâiz topluluğunun çalışmasıyla karşılanabilecek durumdaydı.¹⁷

Türk cemiyet hayatında çok eskiden beri şölen, toy, sığır ve yuğ adlarıyla anılan çeşitli törenlerin mevcudiyeti ve bunların özellikle evlenme, doğum, ad koyma, and içme, ölüm, ava yahut savaşa gitme gibi sebeplerle tertiplendiği bilinmektedir. Bu törenleri her bakımdan sevk ve idare eden şaman, kam, baksı/bahşsı, ozan gibi adlar taşıyan kişiler, duruma uygun konuşmalar yapar, manzum, yarı manzum sözler söyler, ayrıca bunları çaldıkları mûsikî âletleri eşliğinde seslendirirlerdi. Hekim, sihirbaz, mûsikîşinâs, din adamı hüviyeti gösteren bu çok yönlü toplum önderlerinin¹⁸ bir diğer vasfının da hatiplik olması tabiidir. Nitekim benzer şekilde göçebe hayatı yaşayan Câhiliye dönemi Arapların'daki kabile hatipleri de yakın özelliklere sahip kişilerdi. Kaynaklarda bunların hatipliği hakkında açık bilgi bulunmaması yanında, Fuat Köprülü ve R. Rahmeti Arat gibi araştırmacıların, bu özelliğe hiç temas etmemeleri bizi şimdilik ihtiyatlı davranmaya sevk etmektedir. Ancak Türk toplum hayatından çeşitli kesitler yansıtan Dede Korkut hikâyelerinde hitâbetle ilgili unsurların bol olarak yer alması ve bunlardan hareketle bazan bir şaman, bazan bir müslüman aziz kimliğindeki Korkut Ata'nın bir kabile hatibi sayılmasını gerektirecek vasıflara sahip olduğu açıkça müşâhade edilmektedir.

IX. ile XV. asır arasındaki bir zaman dilimini içine alan hikâyelerden meydana gelen bu destânî esere adını veren Dede Korkut, "güzel sözler söylemiş, sözde ve şiirde üstün, bilgin, güçlü bir ulus ozanı ve hakîm (yerli yerinde söz söyleyen), hanlara ve kabileye öğütler veren, Oğuz beyleri içinde soy soylayan, onlara nasihat yüzünden birtakım güzel sözler söyleyen bir hakîm" olarak vasıflandırılmıştır.¹⁹ Bu özellikler onu Türk hitâbet tarihinin önemli bir ismi ve efsânevî bir Türk hatibi olarak kabul etmemize yetecek vasıflardır.

Kitabın mukaddimesinde "*Birgün Dede Korkut cûşa gelip Oğuz begleri içinde soy soylamış, anlara nasihat yüzünden söylemiş, görelüm imdi Havum ne demiş*" başlığı altında, kısa ve veciz ifadelerle kurulmuş, aralarına hitap cümleleri yerleştirilmiş, akıcı, uzun konuşma,²⁰ hitâbet kaidelerinin hemen bütün özelliklerine

¹⁷ Nitekim makalemizin ilerleyen paragraflarında bu devrin vâiz ve hatipleri ayrıca ele alındığında bu konuda kaynaklara diğer alanlara göre nisbeten fazlaca malzeme intikal ettiği görülecektir.

¹⁸ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, s. 57-58.

¹⁹ Orhan Şâik Gökçay, *Demdem Korkudun Kitabı*, İstanbul 2000, s. XLVI, CXXVII, CXXIX.

²⁰ O. Şâik Gökçay, *a.g.ê.*, 1-3.

sahip bir metin olarak dünya hitâbet literatüründe yerini alabilecek değerdedir. Hikâyeler boyunca Korkut Ata'nın çeşitli vesilelerle sürüp giden "soy soylayıp, boy boylamaları"nın²¹ değişik hikâyeye kahramanlarının konuşmalarıyla beraber tamamı Türk hitâbetinin en önemli metinleri olarak bu eserde bir araya toplanmıştır denebilir. Bu hikâyeleri her yönüyle değerlendiren O. Ş. Gökyay, M. Ergin ve N.S. Banarlı gibi araştırmacılar, bunlardaki hitâbet unsur ve uslûbuna açıkça temas etmezler. Ancak Banarlı, Dede Korkut'un dilini incelerken Göktürk kitabelerinde yer alan Bilge Kağan'ın yukarıda zikredilen hitap cümleleriyle "Sağda oturan sağ beyler, sol kolda oturan sol beyler, eşikteki maklar, dipte oturan has beyler! Kutlu olsun devletiniz!" gibi cümlelerin, aradan geçen 700 yıllık zamana rağmen ifade husûsiyetleri bakımından aynı olduğuna dikkat çekip²² buna benzer pek çok örnekle tezini destekleyerek bu metinlerdeki hitâbet unsuruna da işaret etmiş olmaktadır. Muharrem Ergin ise Dede Korkut'un kitabın mukaddimesindeki sözlerini vecize olarak vasıflandırıp, bunların "aynı şekil ve kelime ile bittiklerini, konuşma sonunun da bir dua cümlesiyle bağlandığını" ifade etmektedir.²³ Bütün bu değerlendirmeleri, metindeki hitâbet unsurlarının daha açık bir biçimde belirtilmesi olarak kabul etmek mümkün olduğu gibi, özellikle Türk dîni hitâbetinde halen de devam etmekte olan "konuşmanın dua cümlesi ile bitmesi" geleneğinin ne kadar eskiye dayandığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Dede Korkut'un üçüncü kısmı dîni mahiyette olan bu dört bölümden meydana gelen konuşmasının diğer parçaları da siyâsî ve askerî hitâbetin dışında çeşitli konularla ilgilidir. Bu da Türk hitâbetinin diğer türlerdeki gelişmesine ışık tutmak bakımından ayrı bir değer taşır.

İslâm dünyasında genel olarak hutbe²⁴ ve vaaz²⁵ diye iki kısımda ele alınan dîni hitâbet türlerine Türk-İslâm dünyasında daha yaygın olan sohbeti²⁶ de ilâve etmek gerekmektedir. Ancak, XX. asrın başlarına kadar bütün İslâm âleminde değişmeyen bir gelenek olarak süren Arapça hutbe okuma âdeti, şimdilik, bu makalede Türkçe hutbe okuduğu için adından bahsetmemizi gerekli kılacaktır.

²¹ "Boy boylamak" ile buna benzeşme suretiyle şekillendiği belirtilen "Soy soylamak" kelimelerinin "destan okumak, yüksek sesle anlatmak, söz, haber, anlatılan şey" gibi mânalara geldiği düşünülürse, (geniş bilgi için bk. Semih Tezcan, "Dede Korkut Kitabında Boy Boylamak, Soy Soylamak" Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara 1978, s. 227-236) Dede Korkut için kullanılan bu tabirin "bir topluluk önünde konuştu, onlara hitâb etti" şeklinde anlaşılması ve bu Türk bü-yüğünün aynı zamanda bir hatip olduğunun göstergesi sayılması yanlış olmasa gerektir.

²² N. Sami Banarlı, RTET, I, 402.

²³ Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı I, Ankara 1958, s.3-4.

²⁴ Geniş bilgi için bk. Mustafa Baktır "Hutbe" DİA, XVIII, 425-428; İsmail Lütfi Çakan, Dîni Hitâbet Çeşitleri-İlkeleri-Örnekleri, İstanbul 2000, s. 26-56.

²⁵ Geniş bilgi için bk. İ. Lütfi Çakan, a.g.e., s. 59-70.

²⁶ Geniş bilgi için bk. İ. Lütfi Çakan, a.g.e., s. 91-94.

Türk hatiplerini anmamıza imkân vermemektedir.²⁷ Bu bakımdan Türk hitâbetinin dînî türleri denildiğinde vaaz ve sohbet daha çok önem kazanmaktadır.

Özellikle tasavvuf ve tarikatların yaygınlaşmasından sonra “cami dışında ayrı bir İslâmî-zühdî yaşayış ve ibadet alanı halinde gelişen tekkelerde yapılan dînî-tasavvufî mahiyette daha samimî konuşmalar” şeklinde tarif edilmesi mümkün olan sohbet türü bizde çok erken devirlerde başlamış görünmektedir. Bunu Fuat Köprülü'nün şu cümleleri de teyid etmektedir: “Ahmed Yesevî zuhur ettiğinde, Türk âlemi epey uzun bir zamandan beri -herhalde IV. asırdan beri- tasavvuf fikirlerine alışmış, mutasavvıfların menkabe ve kerâmetleri yalnız şehirlerde değil göçebe Türkler arasında bile az çok yayılmıştı. İlahîler, şiirler okuyan, Allah rızası için halka birçok iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saadet yollarını gösteren dervişleri Türkler, eskiden dînî bir kudsiyet verdikleri ozanlara benzeterek, hararetle kabul ediyorlar, dediklerine inanıyorlardı. Bu sûretle eski ozanların yerini ata, bâb/baba ünvanlı bir takım dervişler almıştı. Göçebe Türkler arasında yani Sir-Derya kenarlarında ve bozkırlarda anladıkları bir lisanla -yani basit Türkçe ile- halka hitab ederek İslâm akîdelerini ve an'anelerini onlar arasında yaymaya çalışan dervişlerin bulunduğu bizce muhakkaktır.”²⁸

Bu ifadelerden vaazların yanında -önceleri tekkeler dışında yapılan- sohbetlerin, halkın İslâm'ı ve tasavvufu öğrenip yaşamasında ne kadar önemi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim tasavvuf ve tarikat âdâbı hakkında genel bilgiler veren tasavvufî eserlerle tarikat ehlini yetiştirmek için kaleme alınmış seyr ü sülûk kitaplarında daima sohbet hakkında bilgi veren bölümler yer aldığı gibi, *Tezkiretü'l-evliyâ* türü eserlerde tanınmış sûflerin sohbetlerinden parçalar nakledilmiş, bazı büyük mutasavvıfların sohbetleri de müridleri tarafından derlenerek kitap haline getirilmiştir.²⁹

Türk hitâbet tarihinde en eski ve başarılı vâiz yahut sohbetçi olarak ortaya ilk büyük Türk mutasavvıflarından Ahmed Yesevî çıkmaktadır.³⁰ Bir sûfî şair hüviyetinin yanında o da, postuna oturduğu, hocası ve şeyhi Yusuf Hemedânî gibi gerek Buhara'da gerekse Yesi'deki tekkesinde toplanan ve sayıları binlerle

²⁷ Fakat dînî olduğu kadar siyâsî mahiyeti de bulunan ve hükümlerlik âlâmetlerinin en önemlilerinden sayılan hutbe okunması işi ve bu göreve tayin edilecek hatipler, Türk devlet teşkilâtında çok eskiden beri resmî bir mansıb olarak yer almıştır. (Geniş bilgi için bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983, s. 13-15) Bu işe tayin edilen âlim ve fâzil zevâtin aynı zamanda iyi bir hatip olmaları da, onlarda aranan şartların başında gelmekteydi. Nitekim Köymen, *Alp Arsen* zamanında hatiplik görevinde bulunmuş birkaç ismi eserinde zikretmektedir. (bk. *a.g.e.*, s. 546, 548-549)

²⁸ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976, s. 19.

²⁹ Aşağıda temas edileceği üzere Hz. Hüdâf vaaz ve sohbetleri derlenmiş bir mutasavvıftır.

³⁰ Fuat Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 19-20, 115

ifade edilen -menâkıba göre 12.000 / 99.000- dervişleriyle³¹ sohbetler yapmaktaydı. Özellikle Yesi'de etrafına toplanan binlerce mürid, "İslâmiyet'e yeni fakat çok kuvvetli rabıtalarla bağlanmış, saf sâde Türklerdi. Bunlara anlayabilecekleri bir dil ile hitâb etti"³² cümleleri bu durumu teyid etmektedir. Ayrıca XII. asrın bu ünlü mutasavvıfının irşadlarında sohbetin ne kadar önemli bir yeri olduğu Yesevîlik adâbına dair bilgiler veren *Cevâhirü'l-ebâr*'da bu konuya bir bölüm ayrılmasına sebep olmuş ve burada sohbetle ilgili esaslar ortaya konmuştur.³³ Ayrıca Yesevî'nin bu özellikleri, şüirlerinin adı olan "hikmet" kelimesinin onun vaaz ve sohbet uslubu için de geçerli olduğu şeklinde anlamının yanlış olmadığını söylemeye imkân vermektedir.

Yesevî'den sonra bu vaaz ve sohbet halkasının en önemli ismi, özellikle Türkler arasında en tanınmış bulunanı, onun gibi şâir olan üçüncü halifesi Süleyman Ata'dır (ö. 582/1186-87).³⁴ Harezmi'de oturarak etrafındaki halkı irşad ile uğraşan ve "Türkî dilde kelîmât-ı hikmet-âmîz ve letâif-i hikmet-engîzleri" olan mutasavvıf, bu yüzden "Hakîm" ünvanıyla anılmış olmalıdır.

Türlere mahsus bir tarikat olarak³⁵ ve daha çok Türkler arasında yayılan Yesevîlik'in bu özelliği kazanmasında en önemli sebebin, kurucusuyla en tanınmış halifesinin vaaz, sohbet ve şüirlerinde "halka anladığı bir lisan ile hitab etmesinde"³⁶ aramak lâzımdır.

B) Türk Hitâbetinde Karahanlı ve Büyük Selçuklu Dönemi

Türk hitâbet tarihinin metinlerle takip edilebilen en büyük devresi, Karahanlılar ve Selçuklularla, Maveraünnehir'de başlamış, özellikle de Osmanlı devresinde bilhassa Anadolu merkezli Türk coğrafyasında büyük gelişmelere sahne olmuştur.

Kendileri de çok dindar, mutekid şahsiyetler olan Karahanlı ve Büyük Selçuklu sultanları din ve ilim adamlarına çok hürmet göstermişler, onları meclislerinde buldurmaya, kendileriyle sohbet ve münazaralar yapmaya, huzurlarında yapılan dînî-ilmî münakaşaları dinlemeye önem vermişlerdir. Nitekim kaynaklar bu gözle incelendiğinde ilmî hitâbetin, İslâm dünyasına has bazı özelliklerle farklı alanlarda da çok gelişme gösterdiği anlaşılacaktır.

Konumuz bakımından bilhassa Orta Asya'da Maveraünnehir bölgesinde yaşamış birçok din/ilim adamının, vâizlik, hatiplik gibi mesleklerde öne çıktığı

³¹ Fuat Köprülü, *a.g.e.*, s. 34, 74.

³² Fuat Köprülü, *a.g.e.*, s. 75.

³³ Mustafa Kara, "Yeseviyye'nin Temel Kitabı Cevâhirü'l-ebâr min emvâcî'l-bihar", *Ahmed-i Yesevî*, İstanbul 1996, s. 265.

³⁴ Fuat Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 88.

³⁵ Köprülü, *a.g.e.*, s. 114, 117.

³⁶ Köprülü, *a.g.e.*, s. 115.

tesbit edilebilmektedir. Ayrıca pekçok ismin de akademik hitâbetin alt başlığı olarak zikredilebilecek ilm-i cedel,³⁷ ilm-i münâzara,³⁸ ilm-i hilâf,³⁹ ilm-i hatâbe⁴⁰ gibi İslâm dünyasında irşad, eğitim ve öğretim hizmetleri alanlarında, farklı bir ilgi odağı olarak gelişmiş türler yanında, ders anlatma gibi ilmî hitâbette temâyüz ettiği görülmektedir. Doğup yaşadıkları ve hizmet ettikleri kitle ve bölgeye nisbetle bu zevâtı da bu sahalarda tanınmış birer Türk hatibi saymak yanlış olmasa gerektir. Bunlar arasında yaşadıkları şehrin hatipliği hizmetini yürütmüş ilim adamları da mevcuttur.

Bu konularda sathî de olsa bir fikre ulaşmak için inceleme yaptığımız Yusuf Ziya Kavakçı'nın çalışmalarında⁴¹ bu özelliklere sahip 25 kadar ilim adamı tesbit etmiş bulunmaktayız. Bu zevât, nisbelerinden anlaşıldığı kadarıyla, bölgede doğmuş, okumuş, yetişmiş, buralardaki ilim merkezlerinde hizmet vererek, ekseriyetle Buhara ve Semerkant'ta vefat edip oralara defnedilmiş kişilerdir. İlmî faaliyetlerinde devrin ilim dili olan Arapça ile konuşup eser vermiş olmaları bakımından, bunları bu dilde de konuşabilen hatipler arasında saymak icab etmektedir. Bunlardan Muhammed b. Ahmed er-Riğdamûnî (ö. 518/1124) Buhara;⁴² el-Hatîb ünvanıyla anılan Ebû Saîd Mes'ûd el-Kâşânî (ö. 520/1126) Semerkant,⁴³ aynı ünvanın sahibi Muhammed el-Fazlî (ö. 534/1139) ise Buhara hatibi olarak anılmakta,⁴⁴ İbrâhim b. Yakub el-Kâşânî (ö. 553/1158) de Semerkant'ta hatiplik yapmış gösterilmektedir.⁴⁵

Ebû'l-Hasan Muhammed es-Semerkandî (ö. 582/1186) ise hitâbeti kuvvetli bir fakih kaydıyla tanıtılmaktadır.⁴⁶ İbnü'r-Râsmendî diye bilinen Saîd b. Muhammed (ö. 552/1157) Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın, Halife el-Müstazhir-bi'llâh'ın kızı ile 502 (1108)'de kıyılan nikâh törenindeki konuşmasıyla

³⁷ Batı dünyasındaki karşılığı diyalektik olan, dînî veya din dışı konular tartışılırken kıyas yoluyla, tutulan görüşün kabul ettirilmesini sağlamak ve hasmı susturmak manasına, hitâbetle çok sıkı alakası olan bu mantık, felsefe ve kelâm terimi hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Cedel", *DİA*, VII, 208-210.

³⁸ Başta dînî ve ilmî konular olmak üzere her meselede gerçeği keşfetmek için bütün tartışma kurallarını içine alan bu hitâbet terimi hakkında geniş bilgi için bk. Ragıp el-İsfhânî, *el-Müfredât*, "Cedel" md.; Y. Şevki Yavuz, "Cedel" *DİA*, VII, s. 210.

³⁹ Cedel yöntemiyle hasmı susturma veya kendi mezhep görüşünü müdafaa edip ötekini çürütme anlamında hitâbetle de yakın ilgisi bulunan bu fıkîh terimi hakkında geniş bilgi için bk. Şükrü Özen, "Hilaf", *DİA*, XVII, 527-538.

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Hatâbe", *DİA*, XVI, 443.

⁴¹ XI ve XII Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra'al-Nahr İslâm Hukukçuları, Ankara 1976.

⁴² Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 211.

⁴³ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁴⁴ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 223.

⁴⁵ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 243.

⁴⁶ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 261.

(hutbetü'n-nikâh) anılmış, İsfahan ve Nişâbur kadılığında bulunmuş Buharalı bir din adamıdır.⁴⁷

Kudretli bir müderris oldukları kadar ilmî münakaşa ve münâzarada üstünlük gösteren isimlerin başında Buharalı Hüseyin b. Hızır en-Neseftî (ö. 424/1033);⁴⁸ Şeyhülislâm Ebû Nasr Ahmed el-İsbicâbî (ö. 480/1088);⁴⁹ Ebü'l-Kasım Ali ed-Debûsî (ö. 482/1089);⁵⁰ Karahanlılar devrinin en büyük fakihlerinden biri sıfatıyla Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mes'ud'un sarayında da bulunmuş olan Ebû Bekir b. Mes'ud el-Kâsânî (ö. 587/1191);⁵¹ hocaların hocası lakabıyla anılmış, talebesinin çokluğuyla tanınmış Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1100)⁵² gelmektedir.

Daha çok cedel, münâzara ve münakaşalarıyla tanınmış ve bu faaliyetlerinin bir kısmı da kitaplaştırılmış olan ilim adamları arasında ise çok yönlü kişiliği ile Semerkant alimleriyle ilmî münakaşalarda başarılı olmuş Ebû Zeyd Abdullah ed-Debûsî (ö. 430/1039),⁵³ Ebü'l-Hüseyin Ali es-Soğdî (ö. 461/1068),⁵⁴ Ebû Bekr Alâaddin Muhammed es-Semerkandî (ö. 539/1144),⁵⁵ devrin en kuvvetli münakaşa üstadı kabul edilen Muhammed el-Esmendî es-Semerkandî (ö. 563/1167),⁵⁶ Tuğrul Bey tarafından İsfahan kadılığına tayin edilmiş Ebû Hasan Ali el-Hatîbî (ö. 467/1074),⁵⁷ Ebû Câfer Muhammed el-Beykendî (ö. 482/1089),⁵⁸ Selçuklu veziri Nizamülmülk ile Bağdat'a gelen Ebü'l-Muzaffer el-Musattap el-Fergânî (ö. 486/1093),⁵⁹ aynı zamanda şair ve edip olan Ali b. Ebî Bekir el-Merginânî (ö. 593/1197),⁶⁰ Ebû Bekir el-Kasbârî (ö. 494/1100),⁶¹ Ebû Bekir Muhammed el-Buzcendî (ö. 514/1120),⁶² Hoşnâmî lakabıyla tanınan Ömer b. Muhammed el-Buhârî (ö. 522/1128),⁶³ Ebû Ali Hüseyin en-Neseftî (ö. 533/1138)⁶⁴ ve Ebü'l-Meâlî Ahmed el-Pezdevî'yi (ö. 542/1148)⁶⁵ saymak mümkündür.

⁴⁷ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 236

⁴⁸ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 29-32.

⁴⁹ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 47-48.

⁵⁰ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 193-194.

⁵¹ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 122-125

⁵² Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 61-62

⁵³ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 33-35.

⁵⁴ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 45-46.

⁵⁵ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 94-98.

⁵⁶ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 102-105.

⁵⁷ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 180-181.

⁵⁸ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 189-192.

⁵⁹ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 195.

⁶⁰ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s.131-135.

⁶¹ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 198.

⁶² Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 207.

⁶³ Y. Ziya Kavakçı, *a.g.e.*, s. 216.

Karahanlı ve Selçuklu hitâbetinin bu devresi hakkında eldeki bilgiler bunun askerî, dînî-tasavvufî ve akademik türlerde daha belirgin olduğunu söylemeye imkân vermektedir.

Türk askerî hitâbetinde Büyük Selçuklu Hükümdarı Alp Arslan'ın (ö. 465/1072) önemli bir yeri vardır. Onun Malazgirt zaferi öncesinde biri henüz Hoy şehrinde iken ordu ileri gelenlerine, öteki Malazgirt ovasında savaştan önce bütün orduya hitâben yaptığı iki konuşması, Türk askerî hitâbetinin unutulmaz örneklerindedir. Köymen'in "siyâsî bir vasiyetnâme" şeklinde değerlendirerek kısaca naklettiği bu veciz nutukta o, yapılacak savaşın büyüklüğü ve tehlikesi yanında İslâmîyet'in gücünü ortaya koyacak dînî unsurlara da yer vermiştir:

Alp Arslan bunların birincisinde Kendisiyle beraber kalan kumandanlara çok sabırlı olduğunu, emrindeki gazilerle tehlikeli bir işe girdiğini, zaferi kazanırsa bunun Tanrı'dan olacağını, ölse oğlu Melikşah'ı dinlemelerini, ona itaat etmelerini ve yerine tahta geçirmelerini söylemiştir. Alp Arslan'ın savaştan hemen önce verdiği ikinci nutkun ilkinden daha etkili olup, hatipte ve hitâbette aranan samîmîlik, kısa ve özlü oluş yanında, müessiriyet ve coşku bakımından çok daha başarılı olduğu anlaşılmaktadır.

Ordunun savaş meydanında toplandığı Cuma günü tam Cuma saatinde, atından inip askerlerin gözü önünde secdeye kapanarak dua ettikten sonra yaptığı konuşma onun hatiplikteki kudretini bütünüyle ortaya koymaktadır:

"Biz ne kadar az olursak olalım, onlar ne kadar çok ohurlarsa olsunlar, bütün müslümanların minberlerde bizim için dua ettikleri şu saatte, kendimi düşman üzerine atmak istiyorum. Ya müzaffer olur gayeme ulaşırım, ya şehid olarak cennete giderim. Beni takip etmeyi tercih edenler peşimden gelsin. Ayrılmayı isteyenler gitsinler. Burada Allah'tan başka emreden sultan ve emredilen asker yoktur. Emir ve kader tamamıyla onun elindedir. Bugün ben de sizlerden biriyim, sizlerle savaştan bir gaziyim. Beni takip edenler ve canlarını ulu Tanrı'ya adayanlardan şehid olanlar cennete, sağ kalanlar ise ganimete kavuşacaklardır. Ayrılanları âhirette ateş, dünyada ise alçaklık beklemektedir. Bu sebeple benimle birlikte savaşmakta veya savaşmadan uzaklaşmakta serbestsiniz" deyince askerler bir ağızdan:

"Ey sultan! Biz senin kullarımız, ne yaparsan arkadayız. İstedğini yap. Aslâ emrinden ayrılmayacağız" şeklinde cevap vermişlerdir.

Bu sözlerden sonra konuşmasını bazı geleneksel hareket ve jestlerle pekiştiren Alp Arslan, atına binerek şu hitabesiyle vasiyetini de yapmıştır:

⁶⁴ Y. Ziya Kavakçı, a.g.e., s. 222.

⁶⁵ Y. Ziya Kavakçı, a.g.e., s. 227.

"Ey askerlerim! Eğer şehid olursam bu beyaz elbise kefenim olsun! O zaman ruhum göklere çıkacaktır. Melikşah'ı yerime tahta çıkarmız ve ona bağlı kalmız. Zaferi kazanırsak önümüzde çok hayırlı günler olacaktır."

Alp Arslan'ın Malazgirt zaferi öncesindeki bu konuşması, Türk hitâbet tarihinde bir kumandanın samimi söz ve hareketleriyle icrâ ettiği, tesiri, kazanılan zaferle kanıtlanan en seçkin askerî hitâbet örneklerindedir.⁶⁶

Anadolu'yu Türk-İslâm medeniyetine açan bu büyük Selçuklu sultanının suikaste uğradığında yanındakilere söylediği şu cümleler de, onun Türk hitâbet tarihine geçecek ibret verici son sözleri olmasının yanında, dindarlığını ve cihan hakimiyeti şuurunu ortaya koyan dikkat çekici ifadeler olarak kayda değer:

"Türkistan seferinde bir tepe üstüne çıktığımız vakit ordumun azametinden ve askerlerimin çokluğundan altımda yerlerin titrediğini hissediyor ve kendi kendime 'Ben dünyanın hükümdarıyım; hiçbir kuvvet bana karşı çıkamaz, bu ordu ile Çin'i de fethederim diyordum.' Bu gurur yüzünden bu duruma düştüm. Halbuki her sefere çıkışında dâima Allah'tan yardım dilerdim"⁶⁷

Alp Arslan'ın imamı Buharalı kadı Ebû Câfer Muhammed b. Abdülmelik de gerek sultanın huzurunda, gerek ordu önünde yaptığı konuşmalarıyla bu dönemde zikredilmesi icab eden bir hatip olarak ön plana çıkmaktadır.

Bu devrede aslen Fars olmakla birlikte, önce Alp Arslan'a sonra oğlu Melikşah'a aralıksız yirmi dokuz yıl hizmetle Selçuklu devletine ve Türk-İslâm kültürü ve medeniyetine en önemli desteği vermiş olan Nizâmülmülk'ü de (ö. 485/1092) hatipler arasında zikretmek gerekmektedir. Kurduğu Nizâmiye medreseleriyle her türlü ilmin yanında, Sünnî İslâm kültürünün kuvvetle gelişip yaşaması ve Türkler arasında yayılmasında büyük katkıları olmuş⁶⁸ bu Selçuklu devlet adamı, hizmetinde bulunduğu Sultanlar gibi iyi yetişmiş bir şahsiyetti. Genç yaşta Kur'an'ı ezberlemiş, tahsil ve terbiye hayatındaki başarıları ile Şâfiî fikhını iyi bilen bir fakih derecesine yükselmiş, iyi yazma ve güzel konuşmada zamanının seçkin sîmalarından biri olmuştu.⁶⁹ Onun Türk hitâbeti bakımından esas önemi, ilmi ve ilim adamlarını bir devlet politikası olarak en geniş imkânlarla desteklemesi, medreseler, camiler, kervansaraylar inşa etmesi, vakıflar kurma-

⁶⁶ Bu konuşmanın olayın cereyan ettiği ortamı ayrıntılarıyla tasvirini de içine alan bilgilerle nakledilen metni ile hitâbet ve muhtevâ bakımından geniş değerlendirilmesi için bk. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Meflâresi Tarihi*, İstanbul 1969, I., 137-139; M. Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, I, 60-61. Alp Arslan'ın bu konuşmasında dikkati çeken diğer bir husus da zaferin elde edilmesinde Cuma hutbesinin açık desteğine başvurulmuş olmasıdır. Bu da Cuma hutbelerinin Türk ve İslâm tarihindeki önemli yerini teyid etmektedir.

⁶⁷ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, I, 193.

⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 170-171.

⁶⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Nizâmü'l-mülk", *İA*, IX, 328.

sıdır. Bu suretle âlim, fakih, hatip, vâiz, müderris gibi daimî vazifelerde bulunan kişiler yanında, bir ayırım yapmadan, bilgisini geliştirmek, ilmî münakaşa ve münâzaralarda bulunmak için ülkeyi bir uçtan diğerine dolaşan bilginlerin de ihtiyaçlarını karşılamaya özen göstermiş, yapılan masrafları tenkid edenlere aldırmandan pek çok tesis kurmuştur.⁷⁰ Bağdat Nizâmiye medresesindeki Ribât-ı Sûfiyye ile Bîmaristan bunlardandır.⁷¹ Bu gibi hizmetleriyle Nizâmülmülk bu devrede dînî ve ilmî hitâbetin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Alp Arslan tarafından en iyi şekilde yetiştirildikten sonra, daha sağlığında Selçuklu veliahtı ilan edilen Sultan Melikşâh'ın da (ö. 485/1092) en az babası ve veziri kadar askerî hitâbette başarılı bir şahsiyet olması tabiidir. 20 sene süren hükümdarlığı esnâsında Büyük Selçuklu Devleti'ni devrin en kuvvetli siyâsî ve medenî teşekkülü haline getirmeye muvaffak olmuş, girdiği bütün askerî ve siyâsî mücadeleleri kazanmasından dolayı Ebü'l-Feth üvânıyla anılmış bu büyük kumandanın konuşmalarına kaynaklarda yeterince dikkat çekilmemesi şimdiki kadar meseleye bu açıdan bakılmamış olmasından kaynaklanmış olmalıdır.⁷² Ancak Oğuz Kağan'ın "daha deniz daha müren" talimatını babası Alp Arslan'dan âdetâ mukaddes bir emanet olarak aldıktan sonra 1086 yılında Antakya'dan Akdeniz sahiline varınca, atını denize sürüp kılıcını üç defa dalgalara çarparak, devletin hudutlarını buralara kadar ilerlettiği için Allah'a şükretmiş ve:

"Ey Babam! Sana müjdeler olsun! Küçük yaşta bırakıp gittiğin oğlun ülkesini karaların sonuna kadar genişletti" demiş, sahilden aldığı kumları Alp Arslan'ın mezarına serpmişti.⁷³

Bu ilk devir için yeterince fikir verdiğini düşündüğümüz yukarıdaki bilgilerden sonra Anadolu sahasına geçebiliriz.

⁷⁰ Kafesoğlu'nun naklettiğine göre Melikşâh'a "Nizâmülmülk her yıl fakihlere, sülilere 300.000 dînar veriyor. Eğer bu para orduya tahsis edilse İstanbul'u bile fethetmek mümkün olur" diye şikâyet edildiğinde "Ey âlemin Sultanı! Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasib olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil sen Allah'ın dînini ilâya çalışsan, onun aziz Kitab'ını hâmil bulunan kimselere yılda 300.000 dînar sarf etersen çok mudur? Sen askere bunun iki mislini harcıyorsun. Halbuki onlardan en kuvvetlisinin attığı ok bir milden ileri gitmez; ellerindeki kılıçlarla yalnız yakındakileri öldürebilirler. Ben ise sarfettiğim bu para ile öyle bir ordu techiz ediyorum ki, onların duaları tâ arşa kadar yükselir ve Allah'a vasil olmalarına hiçbir engel yoktur" cevabını vererek Sultanı iknâ etmiş, muhaliflerini susturmuştu (*Sultan Melikşâh Devri*, s.199-200). Osman Turan da aynı konuyu ele alarak bu hizmetin büyüklüğüne ve önemine işaret etmektedir. Geniş bilgi için bk. *Türk Cihan Hakimiyeti*, I, 178.

⁷¹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devri*, s. 169.

⁷² Bu makalenin çerçevesi içinde, devrin tarihlerini inceleyerek böyle bir tespiti yapmak imkânı bulamadığımızı belirtmeliyiz.

⁷³ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, I, 279.

C) Türk Hitâbetinde Anadolu Devresi

Bu devreyi Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar olmak üzere iki ana başlık altında ele almak daha uygun görünmektedir.

1. Anadolu Selçukluları Dönemi

Türk hitâbetinin Anadolu'daki seyrini Anadolu Selçukluları'ndan başlayarak takip etmek için dini hitâbeti ele almak daha uygun görünmektedir. Ancak bu devrede de Anadolu Selçuklu Devleti'nin bânisi Süleymanşah, devletin kuruluşu ve gelişmesinde mühim rolleri yanında Haçlı seferlerine karşı başarılarıyla İslâm tarihinin de önemli şahsiyetleri olmuş Selçuklu Sultanlarından I. Kılıç Arslan ve II. Kılıç Arslan ile, Selçuklular'ın Anadolu'da kurdukları devlet ve medeniyetin en büyük ismi olarak "Uluğ Keykübâd" ünvanı altında, özellikle saygı ve sevgiyle anılan Alâaddin Keykübâd askerî hitâbet bakımından öne çıkmaktadır. Fakat ne yazık ki bunların konuşma metinlerine ulaşmak, devrin çoğu Farsça olan çeşitli kaynaklarını bu açıdan yeniden ele almayı gerektirecek kadar yorucu bir çalışmaya bağlıdır.

Bunu daha sonraya bırakarak şimdilik, "çok cesur, mahir ve hakîm" bir hükümdar olarak tanıtılan I. Kılıç Arslan'ın (ö. 500/1107) kaynaklara geçen, Eskişehir önlerinde haçlıları mağlup ettiği halde geri çekilirken yardıma gelen 10.000 kişilik imdat kuvvetlerine söylediği, gerçeği bütün çıplaklığı ile vezir bir şekilde ortaya koyan dikkat çekici sözlerini nakledebiliriz:

"Siz henüz Frankların kuvvet ve cesaretlerini görmediniz. Biz onları mağlup etmeyi ve birbirlerine bağlamayı düşünüyorduk. Fakat bu kadar sayısız ve müthiş silahlara, parıldayan mızraklara, miğfer ve zırhlara sahip ve ölümden korkmadan ilerleyen insanları gördükten, kana susamış hayvanlar gibi saldıışlarını, esir almadan herkesi öldürdüklerini, dağ, tepe ve ovaları doldurdıklarını gördükten sonra ne yapılırdı?"

Bütün milletler bizim oklarımızdan titrer, fakat onlar, zırhları içinde, oklarımıza aldınış etmeden saflarımıza sokuluyor, oklarımız onlara tesir etmiyordu. İşte pek çok şehit verdikten sonra bu kadar kaldık."⁷⁴ Bu büyük kumandan, daha sonra, bu ifadesinde gizli stratejiyi uygulayarak, geleneksel vur-kaç taktikleriyle Haçlı ordularını bezdirip, kuvvetlerini iyice hırpalamış ve nihâî darbeyi vurarak onları bertaraf etmiştir.

Kaynakların, heybeti, azameti, yüksek siyâset ve adâleti ile şöhet bulduğunu belirttikleri II. Kılıç Arslan da (ö. 588/1192), hür fikirli ve geniş görüşlü bir şahsiyet olarak zikredilmektedir. Nitekim Süryânî Mihael, Malatya'da bulunduğu sırada huzuruna davet ettiği Süryânî patriği ile dînî meseleleri münakaşa ettiğini bildirmektedir. Alman dükü Henri ile İsa'nın yaratılışı konusunda münâzarada

⁷⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1984, s. 102-103.

bulunmuş, "Allah'ın ilk insanı çamurdan yarattığına inanıyorsa, bâkire olan Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı doğurduğuna da inanması gerektiğini" söyleyerek onu susturmuştu. Yeniden inşa ettirdiği Aksaray şehrine medreseler yaptırmış, Azerbaycan'dan ilim adamları getirtmiş, bunların kendi huzurunda yaptığı ilmî münakaşalara katılmış, Alâaddin Kâşânî ile Şa'rânî arasında tertip ettirdiği dînî-hukûkî münakaşaya kendisi de iştirak etmişti. Kemâleddin adlı bir filozofu⁷⁵ daima yanında bulunduran bu Selçuklu sultanı, anlaşıldığı kadarıyla ilmî hitâbet konusunda da ismi anılması gereken bir devlet adamı idi.

Anadolu Selçuklu sultanlarının her bakımdan en önemlisi, bizzat yüksek bir kültüre sahip bulunana, Türkçe'den başka Arapça, Farsça ve Rumca da bilen, Alâaddin Keykûbat'tır (ö. 634/1237). Aynı zamanda Farça ve Rumca konuşabilen bu Türk devlet adamı ilim, kültür, sanat ve mensuplarını korumakla tanınmıştır. Meclislerinde siyasetten başka ilim ve kültür meselelerinin konuşulduğu nakledilen⁷⁶ "Sultânü'l-âlem" ünvanlı bu dindar genç adamın hatipliğine dair doğrudan bir kayıt ve metne ulaşılamamış olsa da, büyük âlim Sühreverdi'nin, onu tanıtmak için Necmeddin Râzî'ye söylediği "dindar, ilimden tam nasibi olan, ehl-i tasavvufa bağlı bulunan genç sultan" şeklindeki ifadesi⁷⁷ ile Râzî'nin bunu teyid eden cümleleri karşısında, bu konudaki hizmetleri sebebiyle ismini anmak mümkün değildir. Nitekim Büyük Türk mutasavvıfı, mürşid ve vâizi Mevlânâ Celâleddin'in ailesi de onun daveti üzerine Konya'ya yerleşmişti.

Bu devrenin en tanınmış hatibi, Anadolu Selçuklu Devleti üzerindeki etkisi ve bölgedeki müslüman Türk varlığının şekillenmesine katkısı, bu topraklarda daha sonra gelişen Türk/Osmanlı medeniyetinin asırlarca devam etmesinde en önemli payın sahibi olan Hz. Mevlânâ'dır (ö. 672/1273).

Mevlânâ'nın Konya'da yaptığı yedi vaazından meydana gelen *Mecâlis-i Seb'a* isimli eserini neşreden Gölpınarlı, Hz. Mevlânâ'nın da babası Sultanü'l-ulemâ Bahâüddin Veled (ö. 628/1231) gibi ders verip vâizlik yaptığını, devrin kaynaklarından derlediği bilgilere dayanarak ortaya koymuştur.⁷⁸ Ayrıca Mevlânâ'nın "Kendi şehrimde bulunsaydım ders okutmak, kitap yazmak, vaaz ve nasihatla bulunmakla meşgul olurudum" dediğini ve "şüire Anadolu halkının isteği ile başladığımı" naklederek, Eflâkî'nin bu görüşü desteklemek için kaydettiği:

"Zâhid-i kişverî bûdem vâiz-i minberî bûdem
Kerd kazâ-yı dil merâ âşık-ı kef-zenân-ı tû"⁷⁹

⁷⁵ Osman Turan, *a.g.e.*, s. 231-233.

⁷⁶ Osman Turan, *a.g.e.*, s. 390-393.

⁷⁷ Osman Turan, *a.g.e.*, s. 392.

⁷⁸ Abdülhâkî Gölpınarlı, *Mecâlis-i Sab'a Yedi Meclis*, Konya 1965., s. 1-2.

⁷⁹ Ben bu ülkenin zâhidiydim. Minberde vaaz ederdim. Gönül kazası sana karşı ellerini çırpan bu aşıklığı başıma getirdi.

beytini aktarmaktadır. Nitekim Hz. Mevlânâ da Şems ile karşılaşınca kadar (642/1244) geleneğe uyarak vaaz ve nasihat vermeye devam etmiş, bu karşılaşmadan sonra ise dostları ile devrin büyüklerinin ricalarını kırmayarak ara sıra yine vaazlar vermiştir. Gölpinarlı, Mevlânâ'nın vaazlarının her birinin bir hadise dayandığını, "Hadis anlatılırken âyetler, daha başka hadisler, söze veya konuya uygun hikâyeler, pek edebî, pek güzel olmakla berâber halk seviyesine inilerek, çevreden ve yaşayıştan örnekler alınarak, birbirine bağlanmak" suretiyle devam ettiğini söylemektedir.⁸⁰ Bu arada vaazlarla Hz. Mevlânâ'nın diğer eserlerini karşılaştırarak aralarında edebî değer ve üslûp bakımından fark olmadığına işaretle "*Mecâlis-i Seb'a*'da hutbelerden ve kısmen münâcaat fasıllarından başka, halk diliyle, halk seviyesine inerek, hikâyelere, temsillere, örneklere dokunarak, arada şiiirler inşâd etmek, hadisleri hikâyelerle, şiiirlerle anlatmak suretiyle ve aynı üslupla konuşmaktadır" hükmüne varmaktadır.⁸¹

Muhtemelen Sultan Veled tarafından vaaz esnâsında not edilip sonradan Mevlânâ tarafından gözden geçirildikten sonra tekemmül etmiş bu vaazların dili Farsça'dır. Acaba Mevlânâ bütün vaazlarını Farsça mı vermekteydi? Türkçe vaazları yok muydu? Cevapsız kalacak bu sorular onun dînî hitâbet alanında kudretli bir Türk hatibi, vâiz ve sohbetçi sayılmasını gölgelemez.

Anadolu Selçukluları devresinde, tabakat ve menâkıp kitaplarının taranması suretiyle birçok vâiz ve müşid tesbit etmek mümkündür. Hattâ bunun için ayrı bir çalışma yaparak Türk hitâbet tarihinin bu devresini aydınlatmak da önemlidir. Ancak böyle bir çalışma, toplu bir fikir verme gayesi ile kaleme alınan bu makalenin hudutlarını aşmakta olduğundan, şimdilik bu hususu hatırlatmakla yetinmek durumundayız.

Konunun ne kadar bâkir olduğunu belirtmek bakımından Mevlânâ'nın çağdaşı bulunan ve "Türkiye'nin içtimâî ve dînî tarihinde en tesirli rollerden birini oynamış" bir Türkmen babasına dikkat çekmek istiyoruz. Anadolu'da ilk gayri sünî cereyanların temelini atan ve Selçuklu devletine karşı adıyla anılan büyük bir halk ayaklanmasına girişerek bu sırada hayatını kaybeden Baba İlyas-ı Horasanî (ö. 637/1240) bize göre bu dönemin en dikkat çekici tasavvufî şahsiyetlerinin, diğer deyişle vâiz ve sohbetçilerinin başında yer alması gereken bir isimdir.

"Anadolu'ya geldikten sonra Amasya yakınında, günümüzde İlyas köyü adıyla bilinen Çat köyüne bir çoban olarak yerleşmiş, bilâhare burada bir zâviye açarak Vefâiyye tarikatini yaymaya başlamış", "Türkçe vaaz ve sohbetleriyle "etrafına pek çok Türkmen toplamıştır." Bunların yapılarına uygun bir tasavvuf anlayışını, "İslâmî kimliğinin altında, çok derinlerde kalmış tipik bir şaman olma

⁸⁰ Abdalbâki Gölpinarlı, *a.g.e.*, s. 2.

⁸¹ Abdalbâki Gölpinarlı, *a.g.e.*, s. 2.

hüviyetini henüz kaybetmemiş” özellikleriyle müritlerine tıpkı bir rivâyete göre bağlusı olduğu Ahmed Yesevî gibi Türkçe sohbetler yapmak yoluyla aktardığı anlaşılmaktadır. Onun “Baba resûl” ünvanıyla -kaynaklar bu özelliğine yeterince işaret etmeseler de- bu devrenin en etkili Türk hatibi, vâiz ve sohbetçisi sayılması hem kimliğine hem karizmatik şahsiyetine uygun, hem de giriştiğı büyük isyan hareketinin önderi olarak geniş kitleleri harekete geçirebilmesi sebebiyle tabii sayılmalıdır.⁸²

2. Osmanlı Dönemi

Türk hitâbet tarihinin bu en uzun ve eldeki bilgiler bakımından nisbeten iyi bilinen devresi, askerî ve dînî hitâbet bakımından daha zengin olmakla birlikte, özellikle Tanzimat’tan sonra hitâbet çeşitlerinin her birinde gelişme göstermiş bulunmaktadır.

Osmanlı padişahlarının bir kısmı, özellikle ordunun başında sefere çıkan ilk on padişah gerek Dîvân-ı Hümâyûn’da, gerek ordugâhlarda toplanan harp meclislerinde gerekse savaş başlamadan askerlere karşı yaptıkları konuşmalarda başarılı hitâbet örnekleri ortaya koymuşlardır. Ancak bunların çoğu tam metin halinde günümüze ulaşmamış, sadece vak’anüvislerin kayıtlarında özet olarak yer almıştır.

I. Murad’ın I. (ö. 791/1389) Kosova Savaşı öncesinde çadırında toplanan harp divanında yaptığı konuşma ve dua ile⁸³ II. Murad’ın (ö. 855/1451) Varna zaferinden önce askere hitaben söylediğı sözler bilinen ilk örneklerdir.

Fâtih Sultan Mehmed’in (ö. 886/1481) hitâbeleri arasında İstanbul’un fethi hazırlıklarına başlarken Edirne Sarayı’nda verdiği nutukla⁸⁴ kuşatma sırasında danışma meclislerinde ve divanlarda yaptığı konuşmalar özellikle kayda değer. Bunlardan, Bizans’a yardım getiren gemilerin Türk donanmasını aşarak Haliç’e girmesi üzerine topladığı divandaki konuşması, Tâcîzâde Cafer Çelebi tarafından nakledilmiştir.⁸⁵ Bu arada Fâtih’in hocası Akşemseddin’in (ö.863/1453) de fetih hazırlıkları ve kuşatma sırasında düzenlenen toplantılarda yaptığı konuşmalardan, fetihten sonra ganimetlerin taksimi münasebetiyle yeniçerilere hitaben

⁸² Baba İlyas hakkındaki bu genel değerlendirmeler konunun uzmanı A. Yaşar Ocak’ın *Babaîler İsyânı Aleviliğın Tarihsel Altyapısı* (İstanbul 1996, s. 94-97, 112, 128-132) adlı eseri ile aynı müellifin *DİA*’daki “Baba İlyas” maddesinden (IV, 368) özetlenmiştir.

⁸³ Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ: Neşrî Tarihi*, (nşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen), Ankara 1949, I, 271-293.

⁸⁴ Metni için bk. Kritovulos, *Târîh-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni*, İstanbul 1328, s. 25-37; Bu hususta daha geniş bilgi ve değerlendirme için bk. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Tarihi*, İstanbul 1969, II, 50-51; Halil İnalçık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 125-126.

⁸⁵ *Mahrûsa-i İstanbul Fetihnamesi*, İstanbul 1331, s. 16.

söylediği sözlerden ve Ayasofya'da okuduğu ilk hutbesinden müessir bir hatip olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶

Yavuz Sultan Selim'in (ö. 926/1520) İran seferine çıkmadan önce Edirne'de topladığı büyük divanda devlet erkânı ve ulemâyı Şah İsmail'e karşı düzenlenecek sefere ikna etmek için yaptığı konuşma ile⁸⁷ daha sonra Çaldıran seferinde çadırına ok atan yeniçerilere karşı söylediği sözler⁸⁸ Türk hitâbetinin belli başlı örnekleri arasında yer alır.

Kanunî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) Osmanlı padişahları arasında hitâbette önde gelen bir simadır. Kaynaklar onun, Rodos kuşatması sırasında çekilen büyük sıkıntılar karşısında geri dönmek isteyen askerin mânevîyatını yükseltmek için yaptığı konuşmayı buna delil gösterir.⁸⁹

Bu devirde özellikle Batılı sefâret heyetlerine karşı konuşmaları ile dikkat çeken Vezir Makbul İbrahim Paşa (ö. 942/1536) ile Kaptanıderyâ Barbaros Hayreddin Paşa (ö.953/1546) da Türk hitâbet tarihinde yerini alması gereken isimlerdir. Barbaros'un, Seyyid Murâdî'nin kalemiyle günümüze intikal eden deniz seferleri sırasında, harp meclislerinde ve asker önünde yaptığı pek çok konuşma onun hitâbet yeteneği hakkında yeterli fikir vermektedir.⁹⁰ Aynı şekilde Sokullu Mehmed Paşa (ö. 987/1579) da düzgün konuşması ile tanınmış bir devlet adamıdır. Onun bu özelliğini, İnebahtı Deniz Savaşı'nda donanmanın kaybedilmesinin doğuracağı sonuçları öğrenmek üzere kendisini ziyarete gelen Venedik elçisine söylediği sözlerle⁹¹ Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa'ya yaptığı meşhur konuşmasından⁹² anlamak mümkündür.

Hitâbetiyle dikkat çeken Osmanlı padişahlarından IV. Murad'ın, (ö.1049/1640) sarayına giren isyancı yeniçerilerle yaptığı ayak divanlarındaki konuşmalarının ayrı bir yeri vardır. Özellikle devlet idaresini tam olarak ele aldıktan sonra Sarayburnu'ndaki Sinan Paşa Köşkü'nde topladığı ayak divanında ileri gelen devlet ricâli önünde yaptığı konuşma bunun en güzel örneğidir.⁹³

⁸⁶ Hitabe metinleri için bk. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, I, 97, 105, 113.

⁸⁷ Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 1969, s. 33-34.

⁸⁸ Selahattin Tansel, *a.g.e.*, s. 49.

⁸⁹ Şerafettin Turan, "Rodos'un Zaptından Malta Muharasasına" *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 62. Bu hitâbenin bir roman kurgusu içinde verilen şekli için bk. Fairfax Downey, *Kanunî Sultan Süleyman* (trc. Enis Behiç Koryürek), İstanbul 1975, s. 53-55.

⁹⁰ Seyyid Murâdî, *Gazavat-ı Hayreddin Paşa:Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hatıraları*, (nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), İzmir 1995, tür. yer.; Preveze Deniz Savaşı öncesindeki nutku için bk. *a.g.e.*, s. 350-352.

⁹¹ J. Von Hammer, *Devlet-i Osmâniyye Târîhi*, (trc. Mehmed Atâ), İstanbul 1329, VI, 274.

⁹² Peçuyul İbrahim, *Târîh-i Peçevî*, İstanbul 1281, I, 498-499.

⁹³ Naîmâ, *Târîh*, İstanbul 1280, III, 112 vd.

Daha sonra II. Mahmud'un (ö.1255/1839) çıktığı memleket gezilerinde zaman zaman halka karşı konuştuğu veya nutkunun metnini başkâtibine okuttuğu bilinmektedir.⁹⁴ II. Mahmud'un bu konuşmaları, Osmanlı hitâbetinin günümüzdeki anlamıyla halka yönelik ilk siyâsî örnekleri sayılabilir. Sultan Abdülaziz (ö. 1293/1876) de Mısır ve Avrupa seyahatlerinde değişik topluluklar huzurunda bazı konuşmalar yapmıştır.⁹⁵

3 Kasım 1839 günü Gülhane'de Tanzîmât-ı Hayriyye Fermanı'nı okuyan Mustafa Reşid Paşa (ö.1274/1858) bu yeni devrenin en iyi hatibi sayılmaktadır.⁹⁶ Büyük bir ikna kabiliyetine sahip olan Keçecizâde Fuad Paşa (ö. 1285/1869) da dönemin çok iyi konuşan devlet adamlarındandır.⁹⁷ Türkçe'nin yanı sıra Fransızca konuşmalarıyla da ayrı bir hitâbet gücü sergileyen Fuad Paşa, fikirlerini açık söyleyen, yabancı devlet adamları yanında bu özellikleriyle çok takdir edilen ünlü bir diplomattı.⁹⁸

Bu dönemde çok renkli şahsiyetiyle dikkat çeken Ali Suâvi (ö.1294/1878) , Şehzadebaşı Camii'ndeki vaazlarıyla dinleyicilerini kolayca tesiri altına alabilen kuvvetli bir hatip olarak tanınmıştır.⁹⁹ Bu vaazları yüzünden "sarıklı ihtilalci" diye anılan Ali Suâvi, aynı zamanda kuvvetli bir siyâsî hatipti.¹⁰⁰

Türk hitâbeti, kendisi de iyi bir hatip olan II. Abdülhamid (ö.1335/1918) döneminde daha çok yeni açılan meclisin etkisiyle önemli bir gelişme göstermiştir. 19 Mart 1877 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyun başkâtibi Said Bey (Küçük Said Paşa) tarafından okunan ve daha sonra *Nutk-ı Pâdişâhî* adıyla yayımlanan (İstanbul, ts.) I. Meşrutiyet Meclisi'nin açılış nutku, Türk parlamento tarihinin ilk yazılı konuşma metni kabul edilebilir. Sultan Abdülhamid ayrıca Yıldız Sarayı'nda zaman zaman zaman düzenlediği toplantılardaki konuşmalarıyla da hitâbet yeteneğini ortaya koyan önemli bir isim olmuştur.¹⁰¹

Aynı dönemin valilerinden Giritli Sırrı Paşa, görevine başlarken ve ayrılırken vilâyet halkına hitâben söylediği sözlerle temel atma, bina açma törenlerinde yaptığı konuşmalarla dikkat çekmiştir.¹⁰²

⁹⁴ Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 372, 373, 376.

⁹⁵ İzmir'de yaptığı bir konuşma için bk. Ali Kemâli, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul 1944, s. 47-48.

⁹⁶ Ercümen Kuran "Reşid Paşa", *İA.*, IX, 704.

⁹⁷ Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa" *a.g.e.*, IV, 679.

⁹⁸ Taha Toros, *Türk Hatipleri*, Ankara 1950, s. 9.

⁹⁹ Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul 1994, s. 65-66.

¹⁰⁰ Taha Toros, *Türk Hatipleri*, s. 9.

¹⁰¹ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA*, I, 217-218.

¹⁰² Taha Toros, *Türk Hatipleri*, s. 10. Müellif onun İdâdî talebelerine verdiği bir nutuk örneğini de nakletmektedir. (*a.g.e.*, s. 13-14.)

Mekteb-i Harbiyye Nâzırı ve Şipka Kumandanı Süleyman Paşa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin yenilgiye sonuçlanmasından dolayı çıkarıldığı divân-ı harpteki müdafaalarıyla hukûkî hitâbetin devrindeki en güzel örneklerini vermiş sayılmaktadır.¹⁰³

Meclis reisi Ahmed Vefik Paşa,¹⁰⁴ Dârülfünûn hatibi olarak tanınan Hasan Fehmi Paşa,¹⁰⁵ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa,¹⁰⁶ Adliye Nâzırı Mehmed Necmeddin Bey¹⁰⁷ ve Meşrutiyet devrinin tanınmış hukuk ve siyaset adamlarından Manyasîzâde Refik Bey¹⁰⁸ de bu dönemin hatipleri arasında zikredilebilir.

II. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkan serbestlik ortamı içinde meclisin tekrar açılması ve siyâsî partilerin kurulması gibi faaliyetler sebebiyle Türk hitâbeti yepyeni bir vadiye çeşitlenerek gelişmiştir. Her dalda birçok hatibin yetiştiği bu dönemde yapılan konuşmaların metinleri çoğunlukla elde bulunduğundan ayrıca zengin bir hitâbet literatürü oluşmuştur. Bu hatipler arasında Meclis-i Mebûsan reisi Ahmed Rızâ, Dersim mebusu ve gazeteci Lütfi Fikri, Maliye Nâzırı Cavid Bey, İzmir mebusu Seyyid Bey, Osmanlı Türkçesi'ni çok güzel konuşmasıyla tanınan Ermeniler'den mebus Zührap Efendi, Türkçe olduğu kadar Fransızca konferanslarında da iyi bir hatip olduğunu gösteren Prens Sabahaddin, Halil Mentеше akla ilk gelen isimlerdir.¹⁰⁹

Meclis dışında özellikle açık hava toplantılarının tanınmış isimlerinden Ömer Naci, günümüz edebiyatçılarından Haldun Taner'in babası, hukuk profesörü Ahmed Salâhaddin,¹¹⁰ Selim Sırrı (Tarcan), Aka Gündüz, Babanzâde İsmail Hakkı, meydan hatibi olduğu kadar konferansçılığıyla da tanınan,¹¹¹ zaman zaman vaazlar eden¹¹² Rıza Tefvik (Bölükbaşı), Yusuf Akçura, Ubeydullah Efendi¹¹³ ve Darülfünun hatibi Cemil Mahmud önde gelen isimlerdir.¹¹⁴

¹⁰³ Taha Toros, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁰⁴ Taha Toros, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰⁵ Taha Toros, *a.g.e.*, s. 17; Mithat Cemal, *Hitâbet Dersleri*, İstanbul 1330, s. 362-363.

¹⁰⁶ M. Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1951, XII, 1792-1793.

¹⁰⁷ Mithat Cemal, *Hitâbet Dersleri*, s. 362, 363.

¹⁰⁸ Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 362, 363.

¹⁰⁹ Mithat Cemal, *a.g.e.*, s. 365. Bu isimlerin her biri hakkında kısa bilgi için bk. Taha Toros, *Türk Hatipleri*, fihrist.

¹¹⁰ Haldun Taner, *Ölür İse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, İstanbul 1979, s. 82-90.

¹¹¹ Abdullah Uçman, "Başkım Kulübünde Bir Konferans", *Tarih ve Toplum*, sy. 139, İstanbul 1995, s. 5-15.

¹¹² Yayınlanan bir vaazı için bk. Hilmi Yücebaşı, *Filozof Rıza Tefvik Hayatı, Hatıraları, Şiirleri*, İstanbul 1968, s. 185-194.

¹¹³ Bazı konuşmalarının metinleri için bk. Ahmet Turan Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İstanbul 1989, s. 66-74.

¹¹⁴ Mithat Cemal, şahsen tanıdığı bu isimler ve hatiplikleri hakkında birinci elden değerlendirmelerde bulunmaktadır. (bk. *Hitâbet Dersleri*, s. 368-370)

II. Meşrutiyet'in ilânının üçüncü günü Selanik'te¹¹⁵ Şubat 1909'da ayaklanan medrese talebesini yatıştırmak için Beyazıt Meydanı'nda, İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'nin kuruluşu dolayısıyla Ayasofya'da, Otuz bir Mart Vak'ası'nda âsi askerleri yatıştırmak için İstanbul'da¹¹⁶ ve bu olaya karıştığı gerekçesiyle Dîvân-ı Harb-i Örfî'de, 1911 yılında Şam'da Emeviyye Camii'nde,¹¹⁷ 19 Ocak 1923'te mebuslara hitaben Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde¹¹⁸ yaptığı konuşma, savunma ve hutbelerile bu alanda Said Nursî dikkat çeken bir isimdir.

Osmanlı döneminde çok kuvvetli gelişme göstermiş hitâbet türlerinden biri de dînî hitâbettir. Bilhassa vâizlik Osmanlılar'a has bir uygulama ile önemli bir kurum halinde gelmiştir. Katar şeyhliği adıyla anılan bu uygulama, en üst rütbesi Ayasofya Kürsü Şeyhliği olan bir mansıb halinde, takvası ve hitâbetiyle emsali arasında temayüz etmiş tekke şeyhlerinin tayin edildiği bir ilmiye derecesi olmuştur. Vâizler XX. yüzyıl başlarına kadar Arapça okunan Cuma hutbelerini, Cuma namazlarının ardından, yaptıkları vaazlarda halka açıklarlar, ayrıca mübârek gün ve gecelerle sâir zamanlarda gerekli irşad hizmetini yürütürlerdi. En alt kademede kabul edilen bir selâtîn camiinden başlayarak boşalan görevin sırasıyla doldurulması şeklinde yürütülen bu göreve daima devrin tanınmış mutasavvıfları getirilmiştir.¹¹⁹

Bir fikir vermek bakımından, bu dönemde isim yapmış kürsü şeyhlerinin en tanınmış ve bu görevde en uzun kalmış olan ismi Aziz Mahmud Hüdâî'yi kısaca tanıtmak yeterli olabilir. O, Fatih Camii'ndeki kürsü şeyliğinin yanı sıra 1599'dan itibaren bir taraftan tekkesinde, diğer taraftan da Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nde vaaza devam etmiştir. Sultan Ahmed Camii inşa edilince de her ayın ilk Pazartesi günü burada kürsüye çıkmıştır.¹²⁰ *el-Mecâlisü'l-va'ziyye* adıyla Arapça, *Nesâih ve Mevâiz* ismiyle Türkçe olarak derlenen vaazları kütüphanelerde mevcuttur.¹²¹

XIX. ve XX. yüzyıllarda dînî hitâbet sahasında meşhur olan şahsiyetler içinde Murad Molla Şeyhi Mehmed Efendi,¹²² Sultan Ahmed Camii'nde ona vekâle-

¹¹⁵ Cemal Kutay, *Çağımızda Bir Asr-ı Saadet Müslümanı Bediüzzaman Said Nursî*, İstanbul 1980, s. 163.

¹¹⁶ *Volkan Gazetesi*, s. 523, 537-538.

¹¹⁷ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme Bediüzzaman Said Nursî Olayı*, İstanbul 1993, s. 142.

¹¹⁸ Cemal Kutay, *Çağımızda Bir Asr-ı Saadet Müslümanı*, s. 273 vd.

¹¹⁹ Geniş bilg için bk. Mehmet İpşirli, "Ayasofya Kürsü Şeyhliği" *DİA*, IV, 224.

¹²⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâî ve Celvetiyye Tarikati*, İstanbul 1982, s. 52-54.

¹²¹ Saif Arpağuş, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığı, *Aziz Mahmud Hüdâî'nin Nesâih ve Mevâiz Adlı Eserinin Hitâbet ve İrşad Açısından Tahlîli* (İstanbul 1994) adlı yüksek lisans çalışmasıyla Hüdâî'nin Türkçe vaazlarını neşredip değerlendirmiştir.

¹²² Muzaffer Gökman, *Muratmolla Kütüphanesi*, İstanbul 1958, s.16-17.

ten vâzlik yaparak genç yaşta dikkat çeken Ahmed Cevdet Paşa,¹²³ Ayasofya vâzlığıyla tanınan ve vaazları Eşref Edip tarafından *Mevâiz* adıyla neşredilmiş bulunan (İstanbul 1324-1325) Manastırlı İsmail Hakkı ile Hocazâde Mustafa Âsım Efendi¹²⁴ önde gelmektedir. Bu son iki hatip Mithat Cemal tarafından “mâbed hatibi” olarak anılarak örnek gösterilmiştir.¹²⁵

İstiklâl Harbi sırasında Anadolu’da çeşitli camilerde verdiği vaazlar daha o zaman neşredilerek dağıtılan¹²⁶ Mehmed Akif Ersoy¹²⁷ ve onun şiirlerinde Süleymaniye ve Fâtih kürsülerinden konuşturduğu “hatîb-i şehîr” unvanıyla bilinen Abdürreşid İbrahim,¹²⁸ ile Beyazıt Camii’ndeki vaazlarıyla ünlü Urfalı Mahmud Kâmil bu tür hitâbetin son devirdeki en önemli temsilcileridir.

Bu dönemin başarılı hatiplerinden Mithat Cemal, bildiği kadarıyla hitâbet konusundaki ilk Türkçe eser olan *Hitâbet ve Münazara Dersleri* ile (İstanbul 1329) *Hitâbet Dersleri* (İstanbul 1330) adlı kitapları hazırlamıştır. İlyas Mâcid’in hitâbeti şiir okuma ile (inşâd) birlikte ele alarak aralarındaki münasebeti inceleyen *İnşâd ve Hitâbet* (İstanbul 1330) adlı çalışması da dikkat çekici bir eserdir.¹²⁹

Türk hitâbetinde, özellikle anma toplantıları tertipleyerek yaptığı konuşmalarla meşhur olmuş önemli bir isim “İhtifalci” lakabıyla tanınan Ziya Bey’dir (ö. 1930).¹³⁰ Tören hitâbetinin diğer ismi olarak her yıl Tevfik Fikret’in mezarı başında anma töreni düzenleyen Florinalı Nâzım’ın (Özgünay, ö. 1939)¹³¹ ayrı bir yeri vardır.

Heyecanlı bir hitâbet edâsı taşıyan nesri, kelime seçimindeki titizliği dolayısıyla Ahmet Haşim’in tabiriyle “kelimelerin serdârı” olarak anılan Süleyman Nazif, bir kudretli şair ve yazar olmasının yanısıra, çekinilen bir münekkit ve heyecanlı bir hatip oluşuyla da tanınmıştır. Nitekim İstanbul’un işgali sırasında

¹²³ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul 1332, s. 27-28. Cevdet Paşa *Tezâkir*’de, daha sonra iyice geliştirdiği hatipliği hakkında çeşitli bilgilerle, yaptığı ve hazırladığı konuşma metinlerini vermektedir. (Ankara 1986, IV, s. 53, 196)

¹²⁴ Cenap Şehâbeddin, “Parlementoda Belâgat”, *Tanin*, nr. 135, İstanbul 15 Kânûnuvvel 1908, s. 3-4.

¹²⁵ Mithat Cemal, *Hitâbet Dersleri*, s. 362, 364.

¹²⁶ M. Ertuğrul Düzdağ, *İstiklâl Şairi Mehmet Akif Ersoy*, İstanbul 2002, s. 86-88, 103, 105-106.

¹²⁷ Abdullah Uçman, “Mehmet Âkif’in Millî Mücadele Yıllarındaki Mev’izeleri”, *Millî Kültür*, nr. 55, Ankara 1986, s. 51-56.

¹²⁸ Mustafa Uzun, “Abdürreşid İbrâhim”, *DİA*, I, 269.

¹²⁹ Hitâbet ile inşâd arasında bu âlaka hakkında bk. Mehmet Kaplan, “Yüksek Sesle Okunan Şiir”, *Hareket*, sy. 7, İstanbul 1947, s. 8-9; Ömer Faruk Akün, “Şiir Okumağa Dair”, *İstanbul*, sy. 5, İstanbul 1954, s. 22-23; a.mlf., “Şiir Okuyuşumuz”, *a.g.e.*, sy. 6, İstanbul 1954, s. 22-24; Nurullah Yılmaz, “Şiir ve Hitâbet Arasındaki İlişki”, *Dosya*, İstanbul, Bahar 1997, s. 111-114; İskender Pala, “İnşâd”, *DİA*, XXII, 342.

¹³⁰ Semavi Eyice, “İhtifalci Ziya Bey”, *DİA*, XXI, 559-560.

¹³¹ İ. Parlatur, “Florinalı Nâzım”, *TA*, XXVI, 318.

yapılan Pierre Loti ihtifalindeki heyecanlı konuşması yüzünden İngilizler tarafından Malta adasına sürülmüştü.¹³²

3. Cumhuriyet dönemi

Cumhuriyetin kurulmasından sonra demokratik parlamenter sisteme geçiş, ardından gelen çok partili devre, Türk hitâbeti üzerinde müsbet tesirler icrâ ederek siyasî hitâbetin tam manasıyla gelişmesine iþkân vermiştir.

Büyük Millet Meclisi ve Cumhuriyet devri hatipleri arasında başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Hüseyin Avni Ulaş, Mustafa Necati, Ali Şükrü, Mahmut Esat Bozkurt, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Refik Şevket İnce, Hasan Basri Çantay, M. Şemsettin Günaltay, M. Fuad Köprülü, Şevket Râşid Hatipoğlu, İsmayil Hakkı Baltacıoğlu, İsmail Habip Sevük, Ruşen Eşref Ünaydın ve Behçet Kemal Çağlar sayılabilir.¹³³ Ayrıca bunlara 1950'den sonraki çok partili hayatta siyâsî hatip olarak dikkat çeken Osman Bölükbaşı (ö. 2002) da eklenmelidir. Bu devrin önemli isimleri arasında İsmet İnönü (ö. 1973), Adnan Menderes (ö. 1961), Tefkik İleri (ö. 1961)¹³⁴ de zikredilmesi gereken siyasîlerdir.

Cumhuriyet Devri hitabeti içinde Necip Fazıl Kısakürek'in (ö. 1983) bir hatip, bir konferansçı olarak ayrı yeri ve önemi vardır. Onun "dâvâ"sı uğrunda İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerden başka, Anadolu'yu -kendi tabiriyle- "karış karış gezerek" yaptığı çeşitli konuşmalar,¹³⁵ mahkemelerde yaptığı müdafalar,¹³⁶ bunlardaki üslup, edâ, nükte ve edebi değerler ayrıca incelenecek özellikler taşımaktadır.

Sayıları çok az olan kadın hatipler arasında İstanbul'un işgali sırasında yapılan Sultanahmet mitinginin tanınmış siması Halide Edip Adıvar, Erzurum milletvekili Nakiye Elgün, şair ve yazar Şükûfe Nihal Başar, 22 Mayıs 1919 Kadıköy mitingindeki konuşmasıyla dikkat çekmiş olan öğretmen Sâime Müniver Asker'in adları bilinmektedir.¹³⁷

Dinî hitâbet bakımından 1950 sonrasında Hacı Cemal Ögüt (ö. 1966), Şemseddin Yeşil,¹³⁸ Beyazıt Camii'ndeki vaazları yanında Fâtih Camii'nde okuduğu hutbelerle¹³⁹ zamanın üniversite gençliği üzerinde tesir icra eden

¹³² Muhammed Gür, "Süleyman Nazif", *TDEA*, VIII, 66-68.

¹³³ Bu hatipler hakkında Taha Toros'un eserinde yeterli ilk bilgiler mevcuttur.

¹³⁴ Şaban Sisteimbölükbaşı, "Tefkik İleri", *DİA*, XXII, 88.

¹³⁵ Bunlardan bir kısmı, *Hitabeler*, İstanbul 1997; *Hesaplaşma*, İstanbul 1997; *Sahte Kahramanlar*, İstanbul 1997 adlarıyla yayımlanmıştır.

¹³⁶ Bunlardan bir kısmı, *Müdafaaların*, İstanbul 1994 adıyla yayımlanmıştır.

¹³⁷ Taha Toros, *Türk Hatipleri*, s. 69-75. Ayrıca F. Abdullah Tansel, *İstiklal Harbinde Mücâhit Kadınlarmız*, Ankara 1988, index.

¹³⁸ *İlaveli Mevzelerim ve Hutbelerim*, İstanbul 1943.

¹³⁹ *Fatih Minberinden Mü'minlere Hutbeler*, I-II, İstanbul 1968-1970.

Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı (ö. 1978),¹⁴⁰ Cerrâhi şeyhi Muzaffer Ozak (ö. 1985)¹⁴¹ ve “halk vaizi” adıyla tanınan Gönenli Mehmet Efendi (ö. 1991),¹⁴² bir halk hatibi olarak beğenilen Feyzullah Değerli (ö. 1999), 1970 sonrasında vaazlarıyla bütün Türkiye’de tanınan Timurtaş Uçar (ö. 2000) zikredilmesi gereken önemli şahsiyetlerdir.

Türk hitâbet tarihinin önemli isimlerine bir bakış sayılabilecek bu makalede, bazı isimlere makale hudutlarını zorlayacağı endişesiyle yer verilmediği, bazıları için ise yeterli bilgilere henüz ulaşılamadığı için bir takım eksiklikler bulunduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca dîni hitâbet alanı, mevcut bilgilerle ayrı bir makale hacmine ulaşacak kadar zengin olduğundan bu konuyu müstakil bir yazıda ele almak istediğimizi belirtmeliyiz.

¹⁴⁰ Ayrıca bk. Abdülaziz Bayındır, “Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref”, *DİA*, XIV, 331-332.

¹⁴¹ bk. *TDEA*, VII, 163.

¹⁴² Recep Akakuş, “Gönenli Mehmet Efendi”, *DİA*, XIV, 149-150.